

— Pomníky a památníky pro Romy a Sinty („Cikány“)

„Každá pamětní deska, pomník či památník je vždycky přiznáním nějakého selhání, opatrného přiznání studu nebo bezmocnosti: Stalo se to. Připustili jsme to.“

Erich Hackl, 1988

Toto zjištění učinil rakouský spisovatel Erich Hackl v prosinci 1988 v hornorakouské obci Letten u Sierningu.¹ Důvod: socialistická mládež obce vybojovala a zrealizovala zřízení pamětní desky pro „cikánskou dívku“ Sidonii Adlersburg. Deska a vzpomínkový akt vyvedly desítky let trvající úsilí pozůstalých ze zajetí marnosti. Sidonie zemřela, nebo lépe řečeno byla zavražděna, v roce 1943 v Osvětimi. Když ji ještě jako dítě opustili její vlastní rodiče ve městě Steyer v Horním Rakousku, našla nový domov v dělnické rodině Beiratherových. Podmínky k „asimilaci“ a z ní plynoucí přijetí „malé černé dívky“ v místní společnosti však Sidonii před pronásledováním neochránily. Svým pěstounským rodičům byla odebrána, aby se vydala se svými skutečnými, jí naprosto neznámými rodiči – sintskou rodinou Adelsbergových – na cestu smrti, kterou „Cikánům“ předurčili nacisté. Rodina Beiratherových a několik podobně smýšlejících lidí se však nedokázali jednoduše smířit s bolestí nad smrtí děvčátka, kterou zapříčinila „přílišná korektnost“ a „ničemnost“ rakouských nacistů. Přispěla k ní i kultura vytěšňování rakouské společnosti, která nebyla obecně připravená na to, vyrovnat se se vzpomínkou na určité oběti či skupiny obětí. Připomínání těchto obětí se dokonce často vnímalo jako vznášení určitých požadavků. V tomto konkrétním případě postoj místního obyvatelstva zahrnoval nejen tabuizování a nezájem, popřípadě ospravedlňování nacistické vražedné politiky, ale také mezi otevřenou diskriminací obětí. Zatímco jedni se chovali, jako kdyby se Sidonii nic nestalo, druzí se dokonce snažili utěšit rodinu slovy „Vždyť ta Sidonie byla přeci jenom obyčejná Cikánka!“ atd. Zápas rodiny za připomenutí Sidonie – a zároveň i okolností její zbytečné smrti – pravděpodobně přispěl také k tomu, že Beiratherovi byli z místní společnosti vyloučeni.

1 Hackl, 1989a: s. 22.

Spisovatel Erich Hackl z tohoto hornorakouského regionu pochází. Na „případ“ Sidonie zde Hackl narazil, navzdory obecnému mlčení o její smrti, poměrně brzy. Svou knihou s názvem *Abschied von Sidonie*² vystavěl tomuto děvčátku a tím i nacistické genocidě „Cikánů“ pomník.³ O několik let později jej doplnil i „audiovizuálním památkem“ ve formě hraného filmu.⁴

Od září 2000 připomíná zavraždění romské dívky v Sierning-Letten také oficiální obecní památník: po Sidonii Adlersburg byla nazvána místní nová mateřská škola a zároveň jí zde byl také odhalen pomník, jehož plastika představuje matku chránící své dítě.⁵ Starosta obce, Manfred Kalchmair, ve svém projevu při otevření mateřské školy a odhalení sousoší uvedl, že „jméno Sidonie Adlersburg“ by mělo zůstat „synonymem pro bezprávní, útlak a nespravedlnost, jež mohou být způsobeny dítěti“ a také by se mělo stát varováním před „intolerancí a lhostejností, útlakem a zapomněním.“

| Sidonie Adlersburg jako čtyř nebo pětiletá |
foto: Dokumentationsarchiv des Österreichischen
Widerstandes, Vídeň |

2 Český překlad románu vyšel pod názvem *Loučení se Sidonií* v roce 2001. Hackl, Erich. 2001. *Loučení se Sidonií*. Praha: Argo, překlad: A. Bláhová – pozn. red.

3 Hackl, 1989b.

4 Sidonie. Televizní film. Scénář (na základě příběhu *Loučení se Sidonií*): Erich Hackl. Režie: Karin Brandauer. BR, ORF, 1991.

5 Oba projekty byly realizovány z podnětu Manfreda Beirathera, člena Křesťanské strany Rakouska (KPÖ) a nevlastního bratra Sidonie. Rada obce nakonec v roce 1998 „převážnou většinou“ rozhodla pojmenovat po Sidonii Adlersburg novou mateřskou školu v obci Letten a zároveň objednala zhotovení jejího pomníku. Zadáán byl štýrskému sochaři Geraldovi Brandstötterovi, náklady byly uhrazeny zemským kulturním odborem Horního Rakouska, podnikem Steyr-Werke a obcí Sierning. Viz Späte Würdigung von Sidonie Adlersburg in Sierning-Letten. Ein Synonym für Leid und Unterdrückung, in: *Betrifft Widerstand*, č. 52, březen 2000, s. 16.

Smazal také jeden dluh: jako starosta M. Kalchmair požádal o odpuštění za to, „že městu trvalo více než 50 let, než se dokázalo podívat do očí své vlastní minulosti.“⁶ Jmenovitě též vyjádřil poděkování již zemřelému Manfredu Beiratherovi, nevlastnímu bratrovi Sidonie, za úsilí o uchování památky své sestry.

Z výše zmíněných aktivit vycházejí další plány a záměry – pomocí osudu Sidonie Adlersburg zviditelnit v Rakousku a Německu holocaust Romů a Sintů. Vzorem mohou být úspěšné aktivity spojené s připomínkou osudu židovské dívky Anne Frank, které jsou zaměřeny především na mladé lidi.⁷ Dosud nerealizované (nerealizovatelné?) ale ještě ne zcela opuštěné snahy mají své specifické pozadí: překážky v realizaci takových aktivit v případě Romů / Sintů jsou ještě větší než u ostatních obětí nacistické perzekuce. Prolomení „zdi zapomnění“ totiž naráží na vzájemně propojený konglomerát předsudků ze strany společnosti a jejího nezájmu o tyto oběti.

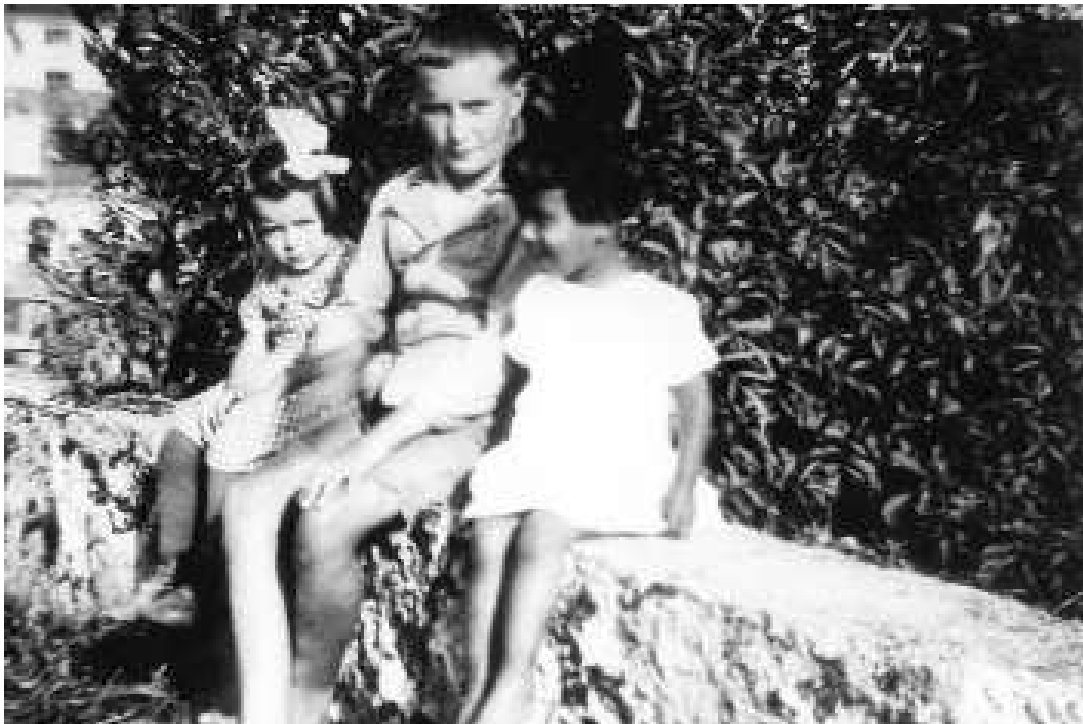
Průlom ve vnímání „osudu Cikánů“ během národního socialismu vyžaduje zvláštní úsilí a také zvláštní kreativitu, protože v případě Romů má zájem o vzpomínkové akce velice krátké trvání. Ačkoliv byly v Rakousku odhaleny již dva působivé památníky upomínající na nacisty pronásledované Romy, jen málokdo je vzal na vědomí: památníky v Lackenbachu (Burgenlandsko) a v Salcburku a s nimi související vědecké bádání v průběhu let jen velice málo přispělo k tomu, aby se osud Romů během nacistické éry stal součástí rakouské historie a trvale se zapsal do paměti naší společnosti.

Romové a Sintové – vyloučení z připomínání

Památník Romů v Lackenbachu ve spolkové zemi Burgenlandsko byl odhalen v říjnu 1984, v prosinci 1985 došlo k odhalení „cikánského“ památníku v Salcburku. V přístupu státu a většinové společnosti vůči Romům a Sintům se toho však změnilo jen velice málo. Byly aktivity v Lackenbachu a v Salcburku pouhým alibi? Nebo šlo skutečně o investice, jež mají přinést začátek vyrovnání se s minulostí celé veřejnosti, zatímco doposud šlo pouze o „soukromé“ akti-

6 Tamtéž. Erich Hackl uvádí, že zmíněné obecní rozhodnutí bylo učiněno spíše z důvodu tlaku zvenčí než z důvodu potřeby nějaké kolektivní připomínky. Dokonce i v Socialistické straně Rakouska (SPÖ), odkud v obecní radě zmíněná iniciativa vzešla, byly rozpory ohledně schválení obou projektů ještě silnější než uvnitř místní Lidové strany (Volkspartei). Zástupci Svobodné strany Rakouska (FPÖ) v obecní radě se pak od pojmenování mateřské školy a realizace pomníku veřejně distancovali. Viz Hackl, 1999: s. 4.

7 Rozhovory o projektu mezi Erichem Hacklem a Romani Rosem (Ústřední rada německých Sintů a Romů v Heidelbergu), a mezi Erichem Hacklem, Eduardem Karolyem a Erikou Thurner, Vídeň, jaro 1995.

| Sidonie Adlersburg (vpravo) se svými polovičnými sourozenci Manfredem a Hilde v obci Letten, 1936/1937 |
foto: Erich Hackl, Vídeň |

vity pozůstalých a dotčených lidí? Co by si vlastně měla rakouská společnost v souvislosti s romskými památníky připomínat?

Nejprve několik historických skutečností: z přibližně 11 000 rakouských Romů a Sintů nacistické pronásledování a vyvražďování přežila jen asi necelá třetina. A jeden důležitý „detail“: podmínky pro tyto události byly vytvořeny přímo v Rakousku. V tehdejší „Východní marce“ existovaly nacistické pracovní tábory pro „Cikány“, srovnatelné s koncentračními tábory. Tyto kárné pracovní tábory přitom navíc fungovaly jako přestupní stanice do velkých koncentračních a vyhlazovacích táborů na východě; a mnoha „cikánským“ vězňům přinesly okamžitou smrt.

Největším z těchto táborů, který se také stal synonymem a symbolem nacistické perzekuce Romů v Rakousku, byl tábor v Lackenbachu. Zde bylo vězněno více než 4 000 Romů a Sintů. Šlo především o ženy a děti, ale také o muže, jejichž práce se v okolí využívalo.

8 Turner, 1983.

9 Viz Laher, 2000: s. 11-13.

Ačkoliv tábor v Lackenbachu nebyl táborem vyhlazovacím, jeho osvobození se na konci března 1945 dočkala pouze část tamnějších vězňů. V důsledku katastrofálních životních podmínek a krutého zacházení zde zemřelo – zejména v počáteční fázi existence tábora – několik set lidí. Neexistují o nich žádné přesné záznamy, částečně je zdokumentováno pouze asi 300 lidí, kteří zemřeli na přelomu roku 1941–42 na následky skvrnitého tyfu. Většina vězňů našla smrt dále na východě, v dalších koncentračních a vyhlazovacích táborech.⁸

Druhým největším nacistickým „cikánským“ táborem na území „Východní marky“ byl Salcburk-Maxglan. Se svými asi 300 vězni nedosahoval velikosti tábora v Lackenbachu a i životní podmínky v něm byly o něco lepší, takže ani počet zemřelých v samotném táboře nepřesáhl „běžnou“ úmrtnost. Vedení tábora nicméně již velice brzy začalo využívat možnosti deportovat svoje vězně do dalších koncentračních a vyhlazovacích táborů. Navíc tu v plné míře využili „osvětimský výnos“ o konečném řešení „cikánské otázky“. Na základě této vyhlášky byli z tábora na jaře 1943 deportováni všichni Romové a Sintové, z nichž většina našla svou smrt v táboře Osvětim-Březinka. Pouze malá skupina vězňů z Maxglanu přežila holocaust.

Třetí největší tábor se nacházel v obci Weyer am Inn; také na tomto místě nacistického pronásledování Romů a Sintů byl odhalen památník obětem, teprve v roce 2000.⁹ Tábor Weyer byl zřízen jako kárný pracovní tábor Německé dělnické fronty (Deutsche Arbeitsfront, DAF) a fungoval jen krátkou dobu. Pro asi 350 vězňů – mužů, žen a dětí, kteří tu byli od ledna 1941 shromažďováni, znamenal rozhodující okamžik přelom října a listopadu 1941. Tehdy totiž museli spolu s dalšími několika tisíci Romů a Sintů nastoupit do svého posledního transportu do Lodže a Chełmna. Celkem bylo tehdy do Lodže převezeno „5007 Cikánů“, kteří zde následně zemřeli. Kromě toho bylo na rakouském území zřízeno několik menších sběrných a pracovních táborů, které ale byly postupně rušeny z důvodu zřizování větších táborů stejně jako z důvodu radikalizace a posunu v „řešení cikánské otázky“ na východě.¹⁰

Nacisté mohli svou propagandou proti takzvaným Cikánům navázat na několik století existující tradici stereotypů a klišé, stejně jako na již zavedenou praxi jejich vylučování a pronásledování. Ve společenském povědomí přitom existovalo mnoho nejrůznějších podob Cikánů – vedle opovrhlivých tu našly své místo i romantické představy. Národní socialismus do svého „konečné řešení“ převzal zkreslený obraz „asociálních Cikánů-kriminálků“.¹¹

10 Thurner, 1983; stejně jako texty autorky k výstavě plakátů: Sinti und Roma. Verfolgt – ermordet – vergessen. Nationalsozialistische „Zigeunerverfolgung“ in Österreich. (Sintové a Romové. Pronásledování – zavraždění – zapomenutí. Národní socialistické „pronásledování Cikánů“ v Rakousku.)

11 Hohmann, 1980.

Tento obraz nebyl ani po válce dlouhou dobu oficiálně nijak měněn. Romové a Sintové zůstávali víceméně stále diskriminovanou, do roku 1993 nepoznanou menšinou (etnickou skupinou), vykázanou na okraj společnosti a až donedávna veřejně neakceptovanou jako oběť nacismu. Sotva tak mohlo vzniknout nějaké povědomí o křivdách způsobených těmito lidem nacisty. Přístupovalo-li Rakousko k obětem nacismu celkově problematicky, aby tím neohrozilo svou vlastní roli „první oběti“ Hitlerovy agrese, připravilo pro Romy a Senty, kteří byli z rakouské společnosti vyloučeni a pronásledováni už před rokem 1938, velice krkolomné uznání. Nárok na odškodňování obětí pronásledování z rasových důvodů byl v Rakousku poprvé uznán roku 1949. O Romech a Sintech se však vůbec nemluvilo. Na fakt, že dle mínění příslušných ministerstev (financí a sociálních věcí) „nejsou vlastně Cikáni považováni za oběti pronásledování“, kriticky upozornil roku 1952 Svaz bývalých vězňů koncentračních táborů.¹² Nacistická stigmatizace Romů jako „práce se štítících, asociálních a kriminálních“ přinesla této skupině obětí značné, zčásti nepřekonatelné potíže s odškodňovacími úřady. Skutečnost, že zvláštní nacistické tábory nebyly uznány jako koncentrační, tuto problematiku ještě zhoršovala. Teprve 12. novela zákona o odškodnění z roku 1961 přinesla finanční odškodnění i osobám, které „utrpěli omezení svobody“. Zásadní novela zákona, která měla tuto diskriminovanou skupinu konečně zrovnoprávnit s ostatními oběťmi nacismu, byla přijata až roku 1988.¹³

| Pomník Sidonie-Adlersburg před mateřskou školou v Sierningu, autor Mag. Gerald Brandstötter. U památníku stojí deska s nápisem: „Tato školka obce Sierning byla vybudována pro uctění památky romského děvčátka Sidonie Adlersburg. Sidonie strávila prvních deset let svého života v obci Letten u rodiny Josefy a Hanse Beiratherových, kteří se jí láskyplně ujali. V roce 1943 byla Sidonie zavražděna v koncentračním táboře Osvětim. Spolu s ní prokazujeme úctu všem obětem nacistického rasového šílenství.“ | foto: SPÖ Sierning |

¹² Bailer, 1993: s. 178 a násl.

¹³ Viz Thurner, 1994: s. 439 a násl. Často se objevovaly i další oběti pronásledování a jejich zástupci, kteří

Na druhou stranu byla (v Rakousku poměrně brzy) zahájena práce na historickém vypořádání s romským holocaustem, i když zpočátku jen mimo univerzity. Selma Steinmetz sice mohla svými studii publikovanými již v šedesátých letech jen těžko oslovit širší veřejnost,¹⁴ i tak se ale její práce stala základem a základním předpokladem pro (budoucí) začleňování Romů do společnosti připomínaných obětí.

1945–1984: Dlouhá cesta do Lackenbachu

Plán na zřízení „cikánského“ památníku vznikl již v šedesátých letech v rámci Sdružení nacisty perzekuovaných – ze solidarity a pocitu dluhu. Jako místo byl vybrán Lackenbach, tedy místo, kde fungoval největší nacistický „cikánský tábor“. Lackenbach je malá obec ve středním Burgenlandsku s židovským hřbitovem, na němž je také pohřbena část Romů a Sintů, kteří v táborech zahynuli. V té době ještě v Lackebachu stály zbytky tábora a části jeho oplocení.

Selma Steinmetz popsala svoji první návštěvu tohoto místa takto:

„Nenápadný, zanedbaný starý statek, řídce zastřešená stodola, celé místo obehnané sblinilým, ztrouchnivělým dřevěným plotem, vzadu velký nerovný palouk, na němž je pár keřů, a konečně několik rozházených španělských jezdců – bývalá táborová závora. Tak se jeví návštěvníkovi místo, kterého se dodnes burgenlandští Cikáni obávají. Jen ten, kdo půjde v doprovodu bývalých vězňů tábora příkrou cestou z obce Lackenbach, kdo promluví se starými sedláky na tržišti, se starým manželským párem, jenž spravuje klíč od hřbitovní brány, kdo navštíví „cikánské“ masové hroby na starém židovském hřbitově dnes patřícím pod správu židovské náboženské obce ve Vídni (protože v obci žádní Židé válku nepřežili), jen ten získá představu o obětech a utrpení lidí, kteří tímto táborem prošli.“¹⁵

Táborové baráky lehly popelem 1. října 1945, jak vyplývá z kroniky četnictva v Lackenbachu.¹⁶

se „Cikánů“ částečně zastávali a zasazovali se za uznání jejich statusu oběti perzekucí. Objevovali se ale také další, kteří se od Romů distancovali, protože s nimi nechtěli být házeni „do jednoho pytle“. Mnohým nešlo o to upírat Romům status oběti, neměli ale podle nich nárok na materiální odškodnění. O vyrovnání nebo zrovnoprávnění (obou skupin pronásledovaných z důvodů „rasy“) chtěli slyšet jen málo z nich.

14 Steinmetz, 1966.

15 Steinmetz, 1966: s. 17.

16 Viz Neugebauer, Steiner, 1979: s. 274 (č. 26). – V létě 1981 se autorce naskytl již jiný pohled. Na tábor po dvaceti letech „upomínala“ již jen budova velitelství, i když už bylo naplánováno její zbourání, protože pozemek

Zmíněné snahy o zbudování památníku nenalezly v šedesátých a sedmdesátých letech u politiků odezvu, úspěch zaznamenaly teprve v letech osmdesátých. Na podzim roku 1983 se podařilo přesvědčit burgenlandskou zemskou vládu o nutnosti a významu tohoto projektu.¹⁷

Dle záznamů sociálního zemského rady Güntera Engelbrechta, pověřeného realizací projektu, našli jeho iniciátoři – na rozdíl od předchozích pokusů – dokořán otevřené dveře. Jak spolkový kancléř Fred Sinowatz (historik původem z Burgenlandska), tak i zemský hejtmán Theodor Kery měli pro projekt nejen „plné pochopení“, ale „sami se s ním víceméně ztotožnili a osobně naléhali na urychlené zřízení památníku.“¹⁸ Bezvýhradnou podporou a spoluprací nabídla – oproti původním obavám – i obec Lackenbach. A tak se stalo zřízení památníku „dílem celé společnosti“, prací, „která přinášela spoustu radosti“ a „především našla porozumění“, jak uvádí Günter Engelbrecht.¹⁹

Pro památník bylo také rychle nalezeno vhodné místo. Nachází se asi 200 metrů od bývalého tábora – území samotného tábora již nebylo k dispozici, protože bylo převedeno do soukromého vlastnictví a zastavěno obytnými domy. Jednalo se o parcelu, kterou „ochotně“ a jednohlasně pro stavbu památníku věnovala obec.²⁰ Architektonický návrh byl svěřen burgenlandskému architektu Matthiasovi Szauerovi.

Kromě zástupců z oblasti politiky a expertů z různých sdružení nacistických obětí byli k přípravným rozhovorům přizváni také dotčení Romové a Sintové. To podobu budovaného památníku bezprostředně ovlivnilo. Když se architekt Szauer v červnu 1984 v rámci jednoho z jednání poprvé setkal se Sintem Josefem Fojnem, měl už svůj návrh „hotový“. Vyprávění Josefa Fojna o životě v táboře však autora již téměř schváleného projektu přimělo k jeho přepracování. Novou myšlenkou přepracovaného návrhu pomníku bylo vyjádření dynamického vztahu k pracovním procesům nuceně nasazených. Jako produkt jeho empatického naslouchání pamětníkům tak vzniklo unikátní pietní místo. Sám architekt změny svého návrhu popsal takto:

vlastnil soukromý majitel, který si tu postavil obytný dům. Před tím, než došlo k zničení posledních pozůstatků táborového velitelství, se podařilo autorce najít ještě důležitý materiál. Za vnitřním obložním mezi stěnami a za střešními trámy domu, byla nalezena část korespondence správy tábora a přes 300 evidenčních karet vězňů. Tato poslední táborová budova byla definitivně odstraněna až těsně před zřízením pomníku obětem a jeho odhalením, v létě a na podzim roku 1984. Viz Thurner, 1983: příloha s. II. ff.; též Thurner, 1984: s. 16.

17 Rozhovory autorky se zástupci Sdružení tábora Auschwitz (mezi jinými s Hermannem Langbeinem, Kurtem Hackerem, Josephem Meiselem) během příprav na zřízení památníku na jaře a v létě 1984.

18 Engelbrecht, 1984: s. 41.

19 Tamtéž, s. 42, je uveden i seznam odborníků a organizací zainteresovaných do příprav památníku, příp. Úřad burgenlandské zemské vlády (ABL), Akt VIII/1-7-5-1984.

20 Engelbrecht, 1984: s. 41.

„Na počátku června 1984 jsem se zúčastnil zasedání organizačního výboru, který měl připravit program slavnostního odhalení pomníku 6.10.1984. Jednání zcela spontánně uzavřelo vyprávění jednoho z bývalých vězňů o všedním životě v táboře. Pan Josef Fojn, který dle svých slov věděl za přežití svému hudebnímu nadání, hovořil o tom, že věznění muži byli v Lackenbachu také využíváni při stavbě silnic – kámen z nedalekého čedičového lomu Puliberg se používal při stavbě silnice do Ritzingu a Unterfrauenhaidu. Čedičové bloky museli právě vězni náležitě opracovat, přičemž zajištěná strava v žádném případě neodpovídala jejich fyzické zátěži.

Toto vyprávění mě přivedlo k rozhodnutí vytvořit při budování monumentu dynamický vztah k pracovním procesům nuceně nasazených. Zkrátka jsem se rozloučil se svým původním návrhem, který spíše odpovídal konvenčním představám historického památníku. Navštívil jsem kamenolom Pauliberg, který je dodnes v provozu, a našel jsem tam různé druhy kamenných bloků. Právě takové bloky museli vězni z tábora Lackenbach ručně opracovávat.²¹

Drsné, neotesané kamenné bloky z čedičového lomu Pauliberg – s každým takovým kamenem se museli vězni při stavbě silnic mořit – architekt nakupil na sebe. V surových blocích je vytesaný nápis, rozdělený do několika kamenů, které mají dle architektovy úvahy, předávat příštím generacím věčné varování o nezměrné rozmanitosti lidských tragédií.²²

Jako den odhalení památníku byl vybrán 6. říjen 1984. Současně s rozhodnutím zřídit památník se odpovědní politici shodli také na tom, že akce musí mít působivý a důstojný charakter. Kvůli prominentním účastníkům a zřejmě také díky krásnému podzimnímu počasí proudily do Lackenbachu v den odhalení památníku tisíce lidí. V osobách spolkového prezidenta Rudolfa Kirchschräglera a burgenlandského zemského hejtmana Theodora Keryho tu byli zastoupeni vedoucí političtí představitelé, v diecézním biskupovi Stefanovi Laszlovi a superintendantovi Gustavovi Reingrabnerovi i nejvyšší církevní hodnostáři. Všechny proslovy spojovalo přiznání viny. Lišily se stupněm slovní obezřetnosti vůči postiženým. Zatímco Reingrabner velmi obecně kritizoval protestantskou církev a její spoluvinu na národním socialismu a připomněl, že těmto lidem (Romům) se stalo těžké bezpráví, biskup Laszlo se soustředil na funkci pomníku: „Má být připomínkou minulosti a nadějí pro budoucnost.“ Laszlo také upozornil, že lidé v okolí museli moc dobře vidět, co se tu s „Cikány“ dělo. Tak i jeho matka musela „bezmocně přihlížet, jak byli mladí Cikáni, její bývalí spolužáci, po příchodu německých jednotek odtransportováni.“ Spolkový prezident Kirchschräglger dal ovšem jasně najevo, že na pronásle-

21 Szauer, 1984: s. 43, příp. ABL, Akt VIII/1-7-5-1984.

22 Tamtéž – nápis říká: „Museli trpět a zemřít jen proto, že byli odlišní. Zde v letech 1940–1945 stál cikánský tábor zřízený národními socialisty. Na následky trýznění a strádání zde zahynuly stovky lidí. Do vyhlazovacích táborů odtud bylo deportováno několik tisíc Cikánů. Věnováno zemí Burgenlandsko.“

| Památník v Lackenbachu. Text na pamětní desce: „Museli trpět a zemřít jen proto, že byli odlišní.“
foto: Leopold Banny, Lackenbach |

dování se nepodíleli jen němečtí nacisté, ale také „zdejší občané.“ Kirchschräger označil pietní akt také za důležitý prostředek pro osvobození „Cikánů“ z jejich sociálního vyloučení. Památník by jim měl zprostředkovat pocit, že jsou rovnoprávními občany. Zemský hejtman Kery zasel v usvědčování z viny nejdále, když ukázal také sám na sebe: „Musím sám sebe i všechny ostatní obvinít, že jsme tenkrát, když se dělo to nejstrašnější, zůstali nečinní. Měli bychom tu stát a plakat a ne řečnit a ubírat z naší viny (...), neboť národní socialismus proticikánské zákony zdědil po nás.“ A Keryho pohled na současnost: „Svou vinu musíme splácet ještě dnes“.²³

Tato přiznání viny stála v protikladu k proslavu Sinta Josefa Fojna, který Lackenbach přežil. Podělil se o svou osobní zkušenost a poděkoval za památník jako za pozdní gesto omluvy.²⁴

O celou událost měla značný zájem i média. Prostřednictvím televizního zpravodajství se mohlo celé Rakousko – alespoň ve zkratce – akce zúčastnit. Vše proběhlo podle programu.

23 Různé novinové články o události; poznámky autorky. –Tato prohlášení ovšem zůstala téměř bez následků. Pokusy hnát řečníky ze slavnosti po 6. říjnu 1984 k odpovědnosti, aby zmírnili či zredukovali aktuální bezpráví páchané na Romech a Sintech, však nikam nevedly.

24 ABL, Burgenländischer Landespressedienst/BLPD, č. 41, 8.10.1984; různé články, např.: Burgenländische Freiheit, 10.10.1984; AZ, 8.10.1984.

Tedy téměř vše – kdyby nebyla proběhla závěrečná tisková konference, neobjevily by se žádné „slzy hořkosti“, žádný skandál.²⁵ Ten způsobil původně neplánovaný řečník – přední německý zástupce Romů a kritik jejich současné situace nejen v Rakousku, Romani Rose. Když označil projevy politiků za bezvýznamná „nedělní kázání“, byl Rose napomenut a následně se svými sympatizanty konferenční místnost opustil. Jeho výstup byl také chápán jako vědomá provokace a součást taktiky s cílem upozornit na aktuální problémy Romů a Sintů. Takto však situaci vnímal kupříkladu Hermann Langbein, zástupce Sdružení tábora Auschwitz, který se k ní vyjádřil s poukazem na průběh slavnostního odhalení památníku: „Přivítání hostů slavnostního aktu proběhlo špatně, Cikáni přišli na řadu až jako poslední.“ Langbein poukázal na to, že je třeba chápat, že „je tato menšina přecitlivělá.“²⁶ O tomto faktu a s ním spojených otázkách a problémech však informovalo jen několik rakouských a zahraničních novin.²⁷

Slavnostní odhalení památníku stejně jako bezproblémová příprava projektu, byly úspěšným závěrem tvrdého a vytrvalého boje dříve pronásledovaných lidí. Také oni si nechtěli nechat zkazit svůj den. Schovali si svou kritiku na další roky a pro následující podporu Romů ve snaze o jejich zrovnoprávnění jako obětí a o jejich společenské uznání.²⁸

Salcburk 1985: rychlé dokončení a následky?

V Salcburku využilo vstřícnou náladu a krátkodobý zájem veřejnosti pár komunálních politiků k tomu, aby také zde postavili pomník „Cikánům“ pronásledovaným za nacismu ve městě a spolkové zemi Salcburk. Od konce druhé světové války uplynulo v té době již 40 let. Rok 1985 byl vyhlášen jako „salcburský rok“ a část aktivit a oslav měla být věnována historickým událostem. Skutečnost, že i v Salcburku existoval nacistický donucovací pracovní tábor pro Romy, fungující jako přestupní stanice do vyhlazovacího tábora Osvětim-Březinka, byla sice zdokumentována výzkumem²⁹, ale ze strany rakouské veřejnosti se dočkala jen malé pozornosti.³⁰

25 Tiroler Tageszeitung, 8.10.1984 („Eklat um Zigeuner-Mahnmal im Burgenland“). Autorka tu píše jako svědkyně, protože se zúčastnila tiskové konference.

26 Wiener Zeitung, 7.10.1984, s. 5, poznámky autorky.

27 Tiroler Tageszeitung, 8.10.1984; Frankfurter Rundschau, 8.10.1984 („Das erste Denkmal für die von den Nazis ermordeten Zigeuner“); Volksstimme, 7.10.1984 („Kein Burgenland Festakt“), Profil, č. 41, 8.10.1984 („Totengräber des nordischen Blutes“).

28 Aktivity Sdružení tábora Auschwitz, Rakouské ligy pro lidská práva a Společnosti pro politické osvícenství od roku 1984. Roku 1988, za působení Alfreda Dallingerera coby ministra sociálních věcí, se konečně podařilo prosadit Romy do novely zákona o obětech nacismu. Korespondence a petice v majetku autorky.

Tento téměř neznámý aspekt salcburské nacistické historie vyvolal přece jen určitou mediální odezvu a vzbudil i zájem politiků jako např. sociálnědemokratické radní pro kulturu, Anity Pirker. Ta v únoru 1985 vznesla požadavek na zřízení romského památníku v Salcburku a podpořili ji i další radní.³¹ Plán však narazil na malé pochopení, takže i podporovatelé pomníku měli ve své frakci těžkou pozici. I přesto se jeho plánování a realizace dostala do rychlého tempa. Smlouva se salcburským umělcem Zoltanem Papem³² na architektonické ztvárnění pomníku byla podepsána ještě v době, kdy bylo jeho samotné zřízení ještě zpochybňováno v městském senátu.³³

Obecná nálada po odhalení památníku Lackenbachu celou situaci přece jen zjednodušila. Alespoň dočasně se zdálo vhodné omezit a zamaskovat proticikánské argumenty. A tak v politickém boji rozpoutaném kolem salcburského památníku nešlo o rozhodnutí zda „ano“ či „ne“, ale jen o „kde“. A na otázce umístění také mohlo téměř všechno ztroskotat. Původně plánované místo v prostoru

| Památník v Salcburku u příležitosti jeho odhalení v prosinci 1985. Na snímku tehdejší starosta Salcburku Dipl.-Ing. Josef Reschen (vlevo) a tehdejší předseda spolkové vlády Dr. Wilfried Hauslauer. Text na pamětní desce: „V Salcburku padlo 300 Cikánů – Sintů a Romů – za obět nacistické rasové politiky. V letech 1940 až 1943 vězněni za nelidských podmínek v cikánském táboře Salcburg, byli na jaře 1943 deportováni do vyhlazovacího tábora Osvětim. Na jejich památku a vzpomínku.“ | foto: Fotostudio Tautscher, Salcburg |

29 Publikace „Widerstand und Verfolgung in Salcburg 1934-1945“ (vyd. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, Vídeň-Salcburk), která obsahuje také příspěvek o „pronásledování Cikánů“, vyšla až roku 1991. Přípravy (autorka byla členem týmu spolupracovníků) byly zahájeny už během „Salcburského roku“. Již od roku 1983 též existovala disertační práce *Nationalsozialismus und Zigeuner in Österreich*, v níž byla pronásledování Romů v Salcburku a o salcburském táboře věnována celá jedna kapitola.

30 V souvislosti se zřízením památníku byl kulturním oddělením města financován menší „projekt na výzkum menšin“. Písemný výstup projektu byl publikován roku 1994 v souborném vydání o životě Romů a Sintů, viz Thurner, 1994: s. 54-97.

bývalého tábora v městské části Maxglan (hraniční okres Leopoldskron) nepřipadalo v úvahu pro odmítavý postoj vlastníka. Místo v centru města se pro památník navíc zdálo být atraktivnější než relativně vzdálené pole. Takové místo (návrh: úpatí Kapucínského kopce) ovšem nebylo možné – ať už z jakéhokoliv důvodu – nalézt.

Místo, které bylo pro památník nakonec zvoleno – travnatý prostor na nábřeží Ignaze Riedera –, bylo akceptovaným kompromisem. Koneckonců bylo přímým odkazem na místo pronásledování. Za nacismu se tu nacházela salcburská dostihová dráha, jejíž stáje sloužily jako tranzitní tábor pro Romy a Sinty zadržené v Salcburku. Dnes je tu zatravněné prostranství a dětské hřiště u obytného bloku, jehož někteří obyvatelé také proti památníku protestovali. Svými námitkami („bude rušit naše děti při hraní“, „platí se to z našich daní“) však už nemohli projekt zastavit.³⁴ Pomník byl tedy na tomto místě – v blízkosti města, ale přitom na jeho okraji – skutečně postaven.

Zoltan Pap přepracovával svůj návrh až do prosince 1985. Jako materiál pro tři metry vysoký monument použil tento zlatník a sochař několik vrstev měděného plechu. Za ostnatým drátem skrytá ruka symbolizuje věznění.³⁵ Na podstavec byly použity surové cihlové kameny. Stejně jako v případě Lackenbachu bylo odhalení koncipováno jako slavnostní akt. Ale pořádání slavnosti nebylo v tomto případě omezeno jen na dané město a zemi. Slavnostního odhalení se zúčastnili nacisty postižení Romové, členové svazů pronásledovaných a další hosté z celého Rakouska a Německa. Salcburští Romové a Sintové zde byli zastoupeni pouze v nepatrném počtu, protože ve městě a zemi jich žije málo a jen menší část z nich má k salcburskému táboru osobní vztah.

31 Tamtéž, s. 71.

32 Zoltan Pap, sám maďarského původu, projevil díky svému vlastnímu životnímu osudu obzvláštní empatii a zájem o osud menšin; přímý vztah k Romům a Sintům žijícím v Salcburku a Rakousku však umělec neměl.

33 „Během Salcburského roku se pouze slavilo, o temných kapitolách místních dějin nepadla ani zmínka,“ stěžovala si tento týden radní za Sociálnědemokratickou stranu (SP), Anita Pirker. Důvody jejího rozčlenění: Anita Pirker se zabývá, s podporou jen několika městských zastupitelů, zřízením památníku k připomínce nacistického sběrného tábora v Maxglanu. U jejích politických kolegů však naráží tento návrh když ne na přímé odmítnutí, tak alespoň na pasivní odpor. Minulé pondělí se o návrhu diskutovalo v městském senátu – bez výsledku byly ohlášeny jen další porady klubu.“ Salzburg-Krone, 18.8.1985.

34 Tamtéž, s. 72.

35 Zprávy oddělení magistrátu II / 1, č. II/A-2444/85 z 9.8.1985, s. 2, Magistrát města Salcburk, Abt. II/IIA-2131/85.- Pomník nese následující nápis: „V Salcburku padlo za obětí nacistické rasové politiky přes 3000 Cikánů – Romů a Sintů. V letech 1940 – 1943 byli vězněni v nelidských podmínkách cikánského tábora Salcburk a na jaře 1943 deportováni do vyhlazovacího tábora Osvětim. Na památku a připomínku. Město Salzburg – Zoltan Pap.“

Termín – 14. prosinec 1985 – a sychravé zimní počasí sice ovlivnily počet návštěvníků, několik set osob se však i přesto aktu zúčastnilo. Původně plánovaného řečníka, německého Sinta Josefa Reinhardta, jednoho z mála dosud žijících bývalých vězňů tábora, musel pro nemoc nahradit jeho syn Amando. Pozdravení a položení věnců za Sdružení tábora Auschwitz se ujala Ella Lingens.

Na rozdíl od Lackenbachu se při odhalení pomníku v Salcburku odehrál malý incident už při samotném slavnostním aktu. Farář Josef Egger, který sloužil mši, se nedržel předepsaného časového plánu a mluvil skoro celou hodinu, takže přítomní významní politici se už nedostali ke slovu. Primátorovi města Josefu Reschenovi a zemskému hejtmanovi Wilfriedovi Haslauerovi to příliš nevadilo, zřekli se svých projevů a promptně se ujali odhalení památníku. A protože své proslovy v písemné podobě již předem předložili médiím, zůstala tato událost téměř nepovšimnuta.³⁶

Zřízením památníku a jeho slavnostním odhalením byl – oficiálně a vykazatelně – vyřešen dřívější nedostatek: Salcburk nyní má svůj „cikánský“ památník. Živoucím místem vzpomínání a připomínání se však nestal. Žádné další aktivity nebyly už „zhora“ iniciovány a žádný romský spolek, který by mohl péči o památník převzít, ani v Salcburku ani v celém západním Rakousku neexistuje. A tak vše kolem salcburského památníku utichlo.³⁷

Lackenbach – symbolické místo připomínání

Naproti tomu u památníku v Lackenbachu se od roku 1990 konají každoročně v říjnu a listopadu vzpomínkové akty za přítomnosti politiků a dalších osobností veřejného a církevního života. Takové výroční vzpomínkové akce zřejmě původně nezamýšleli ani političtí představitelé Burgenlandska, z jejich strany šlo pouze o jednorázový demonstrativní akt omluvy. Hlavním

36 Info-Z (= salcburské informační noviny), č. 242, 16.12.1985, s. 12; autorka je zároveň svědkyní. Skutečně se dostali ke slovu – vedle faráře Eggera – jen autorka, která byla hlavním řečníkem, Amando Reinhardt jako zástupce svého otce, Sinta Josefa Reinhardta, a Ella Lingens se svým krátkým pozdravem. V proslovu zemského hejtmana Haslauera dominoval apel na mladé lidi, aby dělali všechno pro to, aby se již podobné bezpráví nikdy neopakovalo. Radní Reschen upozornil na nové menšiny – pracovní síly ze zahraničí. Chtěl především zdůraznit, že jinakost a různorodost je důležitým základem demokracie.

37 Romské téma a místní romský památník se od té doby stal hlavní náplní několika školních a dalších projektů. Jediná další akce, která zaznamenala větší počet účastníků, se zde uskutečnila 10.2.1995, v návaznosti na vraždu v Oberwartu. (4.2.1995 byli v Oberwartu při cíleném bombovém útoku zavražděni čtyři Romové. Za jejich vraždu byl v březnu 1999 na doživotí odsouzen Franz Fuchs. Byl též shledán vinným za sérii dalších 28 útoků – útočil od roku 1993 – na členy etnických menšin a lidi podporující práva uprchlíků. V únoru 2000 spáchal ve vězení sebevraždu – pozn. red.)

organizátorem pravidelných vzpomínkových aktů tedy není tato spolková země, ale romský zástupce Rudolf Sarközi, i když se spolková země a především obec Lackenbach na akcích podílí.³⁸ Mimo to působí pomník v Lackenbachu tak dynamicky, že neumožnil památníku upadnout do zapomnění.

Kolem památníku v Lackenbachu vznikla zájmová skupina, která se angažovala v objasnění historie tohoto místa. Od té doby byli rakouští politici také konfrontováni s problémy, nótami a požadavky (na odškodnění, uznání Romů a Sintů za etnickou menšinu) především ze strany spolků a sdružení Romů a Sintů vzniklých na přelomu let 1989/1990. Mnohé požadavky byly vyslyšeny, jejich naplnění a realizace však byla většinou odkládána.

O to větší překvapení způsobil v březnu 1988 svou návštěvou „cikánského“ památníku v Lackenbachu spolkový kancléř Franz Vranitzky. Skutečnost, že ve výročním roce 1988 na Romy a na jejich památník v Lackenbachu jako místo připomínání jejich nacistické perzekuce nezapomněl, bylo z jeho strany všechno jen ne populistické rozhodnutí. Jeho návštěva v Lackenbachu nereagovala na společensko-politické požadavky – to nabízela „prominentní“ pamětní místa. Měla zčásti osobní pozadí: z Lackenbachu pocházela Vranitzkého matka.³⁹ Tato okolnost pravděpodobně prohloubila a zостřila jeho citlivost pro místní záležitosti, jak v případě nacistického tábora, tak v případě zřízení památníku. Díky Vranitzkého oficiální návštěvě získal částečně osobně motivovaný vzpomínkový akt státní význam. Zřídka kdy ve svých dějinách Romové z podobných „náhod“ takto těžili.

Nezájem společnosti a zakořeněné předsudky ale přetrvávaly i nadále. Muselo se stát mnohem víc, aby se ve většinové společnosti vzbudil větší zájem o jejich romské spoluobčany, jejich historii a jejich životní poměry. Nepřispěly k tomu vzpomínkové a kulturní aktivity, ale v dějinách druhé rakouské republiky ojedinělý teroristický útok a bombový atentát na romskou osadu v Oberwartu v únoru 1995, během něhož zahynuli čtyři mladí Romové. Vzbudil zvědavost, ale také soucit. Sociální vyloučení a marginalizace Romů se tak dostala do centra mediálního zájmu a s nimi i Burgenlandsko: jako místo výmluvné historie, jako místo současného selhání.⁴⁰ Centrem zájmu byl Oberwart, jako vedlejší jeviště však posloužil také

38 Romano Kipo. Informations-Zeitung des Kulturvereins Österreichischer Roma. Vídeň od 1/1991 (různé zprávy o akcích v Lackenbachu, obzvláště č. 4/1996, s. 3).

39 Prohlášení kancléře Franze Vranitzkého v různých rozhovorech, viz též: Romano KIPO, č. 4, 1996, s. 3.

40 Oberwart byl zavalen rakouskými i zahraničními novináři. Představený osady a praotec dvou z obětí, Michael Horvath, dal v jednom týdnu téměř sedmdesát rozhovorů. Viz Erika THURNER: „Eine wirkliche Befreiung hat es bis heute nicht gegeben!“ KZs (Mauthausen) in der Erinnerung von Roma und Sinti, in: Gerhard Botz (ed.): Der Ort Mauthausen in der historischen Erinnerung (v přípravě); viz Geschrieben-stein. Sondernummer über das Attentat auf die Volksgruppe der Roma, Sešit 22/23, 1995; Petra Herczeg,

| Památník v Mauthausenu. Text na pamětní desce: „V úctě a smutku vzpomínáme na Romy a Sinty, naše děti, ženy a muže, kteří byli SS zavražděni v koncentračním táboře Mauthausen. Ještě krátce před koncem války, 9. března 1945, bylo do Mauthausenu přivezeno transportem z Ravensbrücku 450 romských žen se svými dětmi. Nemluvína a děti byly okamžitě po příjezdu zavražděni. Uctíváme památku 500 000 našich lidí, kteří se ve všech oblastech sféry vlivu nacismu stali oběťmi genocidy. V květnu 1998.“

| foto: Stephan Matyus, BMI / Fotoarchiv der KZ-Gedenkstätte Mauthausen |

Lackenbach, protože spolkový kancléř Vranitzky udělal na své kondolenční cestě za postiženými rodinami odbočku právě k místnímu památníku.⁴¹ Že tím vzrostl (mediální) zájem o akt kladení věnců, je zcela jasné.

Velký zájem médií vzbudil pohřeb obětí zmíněného bombového útoku. Přijeli domácí i zahraniční novináři a televizní týmy a na pohřbu v sobotu 11. února 1995 v Oberwartu zachytili 4000 smutečních hostů včetně skoro celé zemské vlády. Televizní stanice ORF přenášela smuteční obřad v přímém přenosu – vždyť zde byli přítomni všichni lidé s vlivným postavením

Andreas Baumgartner: Bombenterror in Österreich. Opfer, Täter und der staatstragende Reflex. Analyse der Berichterstattung über die Bombenattentate in Oberwart und Stinatz, Vídeň 1995 (nepublikovaná zpráva k projektu).

41 Burgenländische Freiheit, 15.2.1995. (Kancléř památník navštívil 9.2.1995.)

a jménem. Pohřbu se zúčastnilo mnoho politických představitelů, kteří se do té doby romskými problémy nezabývali anebo ani zabývat nechtěli, drali se do popředí, takže se chrám Boží stal pro příbuzné, přátele a známé obětí příliš těsným. „Celé Rakousko je zdrceno a truchlí“, těmito nebo podobnými slovy popisovala média náladu země. Už ve středu držela rakouská národní rada minutu ticha.⁴²

Neromové z Oberwartu se ve své většině drželi v pozadí, následující události trpně přecházeli z donucení a proti své vůli. I v těchto dnech se zde neprominentní návštěvníci hřbitova mohli setkat se skeptickými pohledy, nelibostí, nepřátelskými slovy, ale také s předsudky vůči Romům a škodolibostí. Nálada v Oberwartu, kterou ovládlo chování podobné apartheidu, se mohla po těchto událostech (vražda a pohřební obřad) najednou ve prospěch Romů sotva změnit. Ze strany Romů a Sintů byl náhlý zájem veřejnosti sledován spíše s obavami a nedůvěrou, ale také s podivem a nadějemi. Ještě nikdy nevzniklo v souvislosti s vraždou Romů takové veřejné pobouření; během nacistického vyhlazování se za ně nepostavil ani jediný hlas. Ještě nikdy oficiálně Rakousko „osud“ Romů takto neprožívalo.

Byla tato aktivita vlastně symbolem a přiznáním minulých i současných nespravedlností? Nebo byla jen reakcí na šok či alibismem? Nebo znamenaly veřejné a oficiální projevy a gesta zemských a místních politiků konečně skutečně přelom v „zacházení s Cikány“?

Tendenční proměna nálady skutečně nastala. Avšak mluvit o zlomu ve vztahu k minulosti, bylo by to předčasné a především chybné. Tato změna měla více důvodů: v politice a společnosti se dostala do popředí nová generace. Počet žijících viníků a lidí zodpovědných za nacistickou praxi je malý, stejně tak jako počet těch, na které se měl – z důvodu politického oportunistu nebo z přesvědčení – brát ohled. K tomu se u mladších lidí změnil (verbální) přístup k menšinám; díky „osvícenému vzdělávání“ a „politické korektnosti“ Romové čím dál tím méně naráží na předsudky. Také politici, resp. autoři politických projevů, se naučili více užívat antifašistický slovník.

Srovnáme-li dnes odhalení památníku v Lackenbachu s událostmi v Oberwartu, pak vidíme tyto změny ještě zřetelněji. Také tehdy, roku 1984 v Lackenbachu, se všichni zodpovědní činitelé snažili „ze všech sil“ předejít jakékoliv chybě, aby ukázali, že Rakousko nemá vůči „Cikánům“ (tehdy byla otázka týkající se pojmenování „Cikán“ nebo „Rom“ v Rakousku ještě sotva diskusním tématem!) předsudky. Vše bylo naplánováno do posledního detailu; odborníci, poradci a především zástupci Romů byli na všech přípravných jednáních. I přesto se stalo hned na začátku celé akce faux pas: starosta obce přivítal postupně všechny osobnosti v pořadí dle jejich společenských funkcí a významu, a teprve potom, takřkajíc úplně na ko-

42 Různé novinové články z období od 6.2. do 13.2.1995, archiv autorky.

nec, pozdravil hromadně i „milé Cikány“. Jedni v tom viděli skandál, jiní si toho ani nevšimli. Ale i jiné proslovy a vyjádření, mezi řádky nebo v nevhodných formulacích, jasně prozrazovaly (částečně) podvědomé předsudky jejich autorů vůči této menšině.

Pro veřejná vyjádření v únoru a březnu roku 1995 už nebyla taková nevědomá zaprklost charakteristická – politici a další představitelé veřejného života se dřívějším chybám vyhnuli. Selhání státu resp. společnosti vůči Romům už bylo otevřeně pojmenováno a pranýřováno – a byly učiněny i četné sliby. Na změnu jsou ale dosud připraveni jen málokteří – v tomto se ti mladší podobají svým předchůdcům.⁴³

Romské památníky – symboly integrace v připomínání?

Památník v Lackenbachu z roku 1984 nebyl zvláštní jen svým vznikem. Zřízení a existence takového památníku bylo ojedinělé v celé Evropě, pokud ne přímo na celém světě.⁴⁴ Do té doby nevznikl pro tzv. Cikány pomník připomínající jejich pronásledování a vyhánění nacistickým režimem nikde.

Od prosince 1985 se musel Lackenbach o svou jedinečnost dělit se Salcburkem; v posledních letech se tato jedinečnost dále vytrácí. Konkurencí Rakousku se stal národní romský památník v České republice. Tento v pořadí třetí romský památník v malé české vesnici Lety (okres Písek) byl odhalen v květnu 1995 prezidentem Václavem Havlem.⁴⁵

Až donedávna byly romské pamětní desky a památníky raritou i v samotných koncentračních táborech. Postupně se tyto mezery v připomínání tamních obětí zaplňují. Od roku 1993 je pamětní deska v koncentračním táboře Mauthausen; 9.5.1998 byl v Mauthausenu obětem z řad Romů a Sintů odhalen i samostatný památník. Jedná se o společný projekt Ústředního svazu německých Romů a Sintů a Kulturního spolku rakouských Romů. Památník byl podpořen a financován jak německou tak i rakouskou vládou.⁴⁶

43 Opravdu důležitým úkolem byla renovace osady v Oberwartu, především vyasfaltování silnice a ulic v osadě, stejně jako vybavení osady vyhovující elektrickou sítí. Také zde byly sliby politiků dodrženy jen částečně a vlašně. Ještě důležitější bylo pro Romy po atentátu zřízení pomníku obětem útoku. Ten byl v osadě odhalen 1.2.1998.

44 Der Neue Mahnruf, č. 10, říjen 1984, s. 2; Das Menschenrecht, ročník 39, č. 4, prosinec 1984, s. 2.

45 Prager Zeitung, č. 21, 1995, s. 2; Frištenská, Láznická, Sulitka, 1995. (Sborník sympozia u příležitosti slavnostního odhalení památníku, obsahuje snímky pamětního místa).

46 Romano KIPO. č. 3, 1996, s. 4 a č. 2, 1997, s. 4. Po zřízení památníku v Auschwitz-Birkenau usilovala Ústřední rada německých Sintů a Romů – v čele s Romani Rosem – o odpovídající pomník v KT Mauthausen. K zřízení pomníku viz příspěvek Hildegard Schmid tamtéž.

| Pietní akt u památníku obětí bývalého tzv. cikánského tábora v Letech u Písku |
foto: Muzeum romské kultury – Jiří Salík Sláma |

Vědomé či (bezděčně) nevědomé vyloučení Romů z kultury pietních akcí se postupně koriguje a redukuje. Jejich integrace do kolektivního připomínání však nezměnila téměř nic na stále velmi omezeném společenském přijetí „Cikánů“. Po dlouhém vyloučení této skupiny obětí z kultury pietních akcí a odpírání statusu obětí nacismu tak dochází po letech k jistému zlepšení. I dnes však jiným skupinám obětí stále činí značné těžkosti dívat se na Romy jako na rovnocenné oběti. Dosáhnout přijetí Romů a jejich připomenutí na společných památnících a pomnících je nadále problematické. Naproti tomu nachází Romové rostoucí podporu při zřizování vlastních památníků. Předsudky vůči Romům nejsou ještě překonány a nechuť k této skupině obyvatel je stále ještě na denním pořádku. Období vědomého a bezděčně nevědomého vyloučení Romů z připomínání se však chýlí ke konci.

Z němčiny přeložil Michal Schuster

ao. Univ.-Prof. Dr. Erika Thurner je politoložkou Institutu politologie na Fakultě politologie a sociologie Univerzity v Innsbrucku. Email: erika.thurner@uibk.ac.at

Bibliografie

- BAILER, Brigitte. 1993. *Wiedergutmachung kein Thema. Österreich und die Opfer des Nationalsozialismus*. Wien.
- ENGELBRECHT, Günter. 1984. Und so entstand das Zigeuner-Mahnmal. In: Thurner, Erika. 1984. *Kurzgeschichte des nationalsozialistischen Zigeunerlagers in Lackenbach (1940 bis 1945)*. Eisenstadt.
- FRIŠTENSKÁ Hana, LÁZNIČKOVÁ Ilona, SULITKA Andrej (eds.). 1995. *Neznámý holocaust*. Praha.
- HACKL, Erich. 1989a. Zweiter Bericht über Sidonie Adlersburg. In: *Wiener Tagebuch 2*.
- HACKL, Erich. 1989b. *Abschied von Sidonie*. Zürich.
- HOHMANN, Joachim S.. 1980. *Zigeuner und Zigeunerwissenschaft*. Marburg/ Lahn. (edice: Metro, svazek 6).
- MITTERRUTZNER Christa, UNGAR Gerhard. (eds.) 1991. *Widerstand und Verfolgung in Salzburg 1934–1945*. Wien/ Salzburg: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes.
- NEUGEBAUER Wolfgang, STEINER, Herbert. 1979. *Widerstand und Verfolgung im Burgenland 1934–1945*. Eine Dokumentation. Wien: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes.
- STEINMETZ, Selma. 1966. *Österreichs Zigeuner im NS-Staat*, Wien-Frankfurt/ Mainz-Zürich. (edice: Monographien zur Zeitgeschichte).
- SZAUER, Matthias. 1984. Was sich der Architekt dabei dachte... In: Thurner, Erika. 1984. *Kurzgeschichte des nationalsozialistischen Zigeunerlagers in Lackenbach (1940 bis 1945)*. Eisenstadt.
- THURNER, Erika. 1983. Nationalsozialismus und Zigeuner in Österreich. Wien/ Salzburg. In: Weinzierl Erika, Hanisch Ernst, Stuhlpfarrer Karl. (eds.) 1983. *Veröffentlichungen zur Zeitgeschichte 2*. Wien/Salzburg.
- THURNER, Erika. *Kurzgeschichte des nationalsozialistischen Zigeunerlagers in Lackenbach (1940 bis 1945)*. Eisenstadt.
- THURNER, Erika. 1994. Ein Zigeunerleben als Sinto, Sintiza, Rom und Romni in Salzburg. In: Heinschink Mozes R., Hemetek Ursula (eds.). 1994. *Roma – das unbekannte Volk*. Wien/ Köln/ Weimar.
- THURNER, Erika. (v přípravě) „Eine wirkliche Befreiung hat es bis heute nicht gegeben!“ KZs (Mauthausen) in der Erinnerung von Roma und Sinti. In: Botz, Gerhard (ed.). *Der Ort Mauthausen in der historischen Erinnerung*.

Periodika

Das erste Denkmal für die von den Nazis ermordeten Zigeuner. *Frankfurter Rundschau*. 8.10.1984.

Eklat um Zigeuner-Mahnmal im Burgenland. *Tiroler Tageszeitung*. 8.10.1984.

Kein Burgenland Festakt. *Volksstimme*. 7.10.1984.

Späte Würdigung von Sidonie Adlersburg in Sierning-Letten. Ein Synonym für Leid und Unterdrückung. *Betrifft Widerstand*. č. 52, 3/2000.

Totengräber des nordischen Blutes. *Profil*. č. 41, 8.10.1984.

HACKL, Erich. 1999. Freude und Verdruß. Zum Erinnern an Sidonie Adlersburg. *Romano Centro*. č. 25, 6/1999.

LAHER, Ludwig. Ein Mahnmal für NS-Opfer in St. Pantaleon. Das Arbeitserziehungs- und Zigeuneranhaltelager St. Pantaleon-Weyer. Ergänzung einer Ortchronik. *Betrifft Widerstand*. č. 52, 3/2000.

THURNER, Erika. „Zigeuner“. Das Vorurteil als gesellschaftlicher Platzanweiser. *SWS-Rundschau*. č. 34, 4/1994.

AZ, 8.10.1984.

Burgenländische Freiheit. 10.10.1984.

Burgenländische Freiheit. 15.2.1995.

Das Menschenrecht. ročník 39, č. 4, 12/1984.

Der Neue Mahnruf. č. 10, 10/1984.

Geschriebenstein. Sondernummer über das Attentat auf die Volksgruppe der Roma. Sešit 22/23, 1995.

Info-Z (Salzburger Informations-Zeitung). č. 242, 16.12.1985.

Prager Zeitung. č. 21, 1995.

Romano Kipo. Informations-Zeitung des Kulturvereins Österreichischer Roma. Wien. Od č. 1/1991, obzvlášť č. 4/1996.

Wiener Zeitung. 7.10.1984.

Jiné

Dokument Úřadu burgenlandské zemské vlády (ABL), Akt VIII/1-7-5-1984.

Dokument Úřadu burgenlandské zemské vlády. Burgenländischer Landespressediens/BLPD, č. 41, 8.10.1984.

Zprávy oddělení magistrátu II / 1, č. II/A-2444/85 z 9.8.1985.

Zpráva Magistrátu města Salcburk: Abt. II/IIA-2131/85.

HERCZEG Petra, BAUMGARTNER Andreas. 1995. *Bombenterror in Österreich. Opfer, Täter und der staatstragende Reflex*. Analyse der Berichterstattung über die Bombenattentate in Oberwart und Stinatz. Wien. (nepublikovaná zpráva k projektu) *Sidonie*. Televizní film. Scénář (na základě příběhu *Loučení se Sidonií*): Erich Hackl. Režie: Karin Brandauer. BR, ORF, 1991.

Summary

Monuments and Memorials for Roma and Sinti („Gypsies“)

Every memorial plaque, memorial or monument is always an acknowledgment of some sort of failure, guarded shame or powerlessness. That is what happened. We have permitted it, wrote Erich Hackl in 1988 in Upper Austrian Sierning-Letten. The reason: The socialist youth had fought for and realized the erection of a memorial plaque for the „Gypsy“ girl Sidonie Adlersburg. The plaque and a memorial program brought to an end the ten-year-long efforts of the survivors who had to struggle against the local population who wavered between tabooing and ignorance and justification of the Nazi murder politics. While some acted as if nothing had happened to Sidonie, others tried to comfort her adoptive family with the words, „That Sidonie, she was after all only an ordinary Gypsy!“ etc. From September 2000 an official community memorial remembers the murder of the Romani girl in Sierning-Letten. A new pre-school was named after her at the same time as her monument was unveiled: a statue presenting a mother protecting her child. In his speech at the opening of the pre-school and the unveiling of the sculpture the mayor Manfred Kalchmair said that „the name Sidonie Adlersburg“ ought to be „synonymous with the suffering, oppression and injustice that can be inflicted on a child and also ought to be a warning against „intolerance and indifference, oppression and forgetting.“

From these activities came further plans and intentions in Austria and Germany – with the help of the fate of Sidonie Adlersburg – to bring to light the Holocaust of the Roma and Sinti. In the case of the Roma/Sinti there are even greater barriers than with other victims of Nazi persecution. The breakthrough of the „wall of forgetting“ collides with the prejudices and social disinterest toward this group of victims. A breakthrough in the perception of the „fate of the Gypsies“ during National Socialism requires a special effort and also special creativity because the interest in memorial initiatives are, in the case of the Roma, very short-lived. Although two other moving memorials have been unveiled in Austria as reminders of the Nazi persecution of the Roma, only few people have taken notice of them: memorials in Lackenbach (Burgenland) and Salzburg and, with them, related scientific research in the course of the years have contributed only very little to the fact that the fate of the Roma during the Nazi era became part of Austrian history.

In October 1984 a monument in Lackenbach (Burgenland) was unveiled; in December 1985 there was the unveiling of a „Gypsy“ monument in Salzburg. But the approach of the state and the majority society toward Roma and Sinti changed only very little. Were the activities in Lackenbach and Salzburg only alibistic? What should the Austrian society remember with a Romani monument? What should it be confronted with?

Of the approximately 11,000 Austrian Roma and Sinti, only about one third survived the Nazi persecution and murder. The largest of the camps to which „Gypsies“ were sent was the camp in Lackenbach. Here more than 4000 Roma and Sinti, mostly women and children, were imprisoned. Although the camp was not an extermination camp, only a part of the prisoners lived to see the liberation of the camp at the end of 1945. The second largest Nazi „Gypsy“ camp in the „Eastmark“ was Salzburg-Maxglan with about 300 Romani prisoners. Only a small group of prisoners from Maxglan survived. The third largest camp was in the community of Weyer am Inn. Here, too, a monument was unveiled to the Nazi persecution of the Roma and Sinti in the year 2000.

In the 1960s in the framework of the Association of Nazi Persecution, there was already a plan for the erection of a „Gypsy“ monument in Lackenbach, the site of the largest Nazi „Gypsy“ camp. Lackenbach was a small community in central Burgenland with a Jewish cemetery in which were buried some of the Roma and Sinti who died in the camp. Apart from that, there also existed remains of the camp and parts of its fence. In the 60s and 70s, however, the authorities were deaf to any attempt to erect a monument. Only in the 80s were the attempts successful. In the autumn of 1983 people succeeded in convincing the Burgenland provincial government of the necessity and importance of this project. Unconditional support came from the community of Lackenbach. Thus the erection of a monument became a „work of the society;“ a work „which brought much pleasure“ and „mainly encountered sympathy;“ according to Gunter Engelbrecht. The architect Mattias Szauer designed the monument (unveiled in 1984), which represents the hard work, the torment of the prisoners who had to carve stone blocks for the construction of roads. At the unveiling, President Rudolf Kirchschräger and the Burgenland heitman represented the leading politicians; Bishop Stefan Laszl and superintendent Gustav Reingrabner and other high church officials were there. All the speeches were about confessions of collective guilt.

In Salzburg a few communal politicians took advantage of the mood of the short-term interest of the public to put up a monument to the „Gypsies“ persecuted under Nazism in the city and the federal province of Salzburg. Forty years had gone by since the end of World War II. 1985 was proclaimed the „Salzburg year“ and part of the activities and celebrations was to be dedicated to a historic event: In Salzburg there had been a Nazi forced-labor camp for Roma which functioned as a transfer station to the extermination camp of Auschwitz. This very little-known aspect of Salzburg Nazi history evoked only little echo in the media, but it attracted the interest of some politicians. The Social Democratic councilor for culture Anita Pirker made a public request in 1985 for the erection of a Romani monument in Salzburg. The plan at first met with little interest and hesitation from the city senate. A change of mood for the construction of Lackenbach, however, simplified the whole situation. In the political fighting, it was no longer a question of yes or no about the monument, but of where. Originally the planned place was the space of the former camp in Maxglan, but the owner of the land refused to cede it. Besides, a place in the center seemed more attractive than that distant field, but no suitable place could be found. Finally a place on the Ignaz Rieder bank was the accepted compromise, near the city but meanwhile on its edge. The architect Zoltan Pap designed a three-meter-high monument representing a hand hidden behind barbed wire symbolizing the prison. Raw brick stones were used on the pedestal. To the unveiling came affected Roma, the Association of the Auschwitz Camp, and other guests from the whole of Austria and Germany.

Salzburg had its „Gypsy“ monument, but it did not become a vital place of remembering and reminding. Nothing more was initiated „from above“ and there is no Romani association in Salzburg or in all of Western Austria to take care of it. On the other hand, every year in October and November there is a ceremony of remembrance in Lackenbach. Politicians and other personalities from public and church life attend. An interest

group was created around the Lackenbach monument. The group is engaged in historic clarification. Austrian politicians were confronted with problems, notes and requests (compensation, recognition of ethnic minorities), mainly from unions and associations of Roma and Sinti at the end of 1989 and the beginning of 1990. Many requests were listened to, fulfilled and put into practice, but most were put aside.

The lack of interest of society and anchored prejudices remained. In February 1994, there was an isolated terrorist attack and bombing attempt on the Romani settlement in Oberwart in Burgenland; during it four young Roma died. The funeral of the victims of the bomb attack attracted great interest of the media. Austrian and foreign journalists and TV teams came. Words such as „All of Austria mourns“ captured the mood of the land. Did the public and official expressions and gestures of provincial and local politicians finally mean a turning point in the treatment of the „Gypsies“?

It seems that a change of mood really did take place. Many reasons led to the change: in politics and society a new generation had come to the fore. The number of living guilty people and people responsible for the Nazi practices are now few. Young people changed the (verbal) approach to minorities, thanks to „enlightened“ education; and fewer and fewer are prejudiced against the Roma. Also politicians and/or authors of political expressions have learned to use a more politically correct antifascist vocabulary.

The 1984 memorial in Lackenbach was not only special in its origin. The erection and existence of such a memorial was unique in all of Europe, if not in the whole world. Until that time there had never been a so-called „Gypsy“ monument reminding of their persecution by the National Socialist apparatus. From December 1985 Lackenbach had to share this unique status with Salzburg; in addition, in the past years, this uniqueness is further disappearing. A third Romani memorial was erected in the Czech Republic, in the little Czech village of Lety (Písek district); it was unveiled in May 1995 by President Václav Havel. Until not long ago, however, Romani memorial plaques and monuments were a rarity, even at concentration camps. Gradually these gaps in remembrance have been removed. Since 1993 there has been a memorial plaque in the concentration camp at Mauthausen. On May 9, 1998, a special monument to Roma and Sinti was unveiled.

Still today, respect for Roma and their share in common memorials and monuments is still problematic. However, the Roma are finding growing support for the erection of monuments. Prejudices toward the Roma have not yet been overcome and dislike of this group of inhabitants is still the order of the day. Despite this, the exclusion of „Gypsies“ is generally being corrected and reduced. The time of conscious and (inadvertently) unconscious exclusion of the Roma from remembrances is coming to an end.

Valerie Levy

Romano džaniben – ňilaj 2009 **Časopis romistických studií**

Tento časopis vychází díky finanční podpoře Ministerstva kultury České republiky.

Publikace byla financována hlavním městem Praha z Celoměstských programů na podporu aktivit národnostních menšin na území hl. m. Prahy pro rok 2009.

Projekt byl podpořen z prostředků Nadačního fondu obětem holocaustu.

Vydává Romano džaniben
Ondříčkova 33, 130 00 Praha 3
tel.: 222 715 947, e-mail: dzaniben@email.cz, www.dzaniben.cz
bankovní spojení: 161582339/0300
Šéfredaktorka: Jana Kramářová
Výkonní redaktoři: Lada Viková, Helena Sadílková a Peter Wagner
Technická redaktorka: Eva Zdařilová

Redakční rada:

Mgr. Viktor Elšík, Ph.D.; PhDr. Jana Horváthová; PhDr. Arne B. Mann, CSc.;
Mgr. Helena Sadílková; Mgr. Lada Viková; Dipl.-Phys. Peter Wagner; PhDr. Renata Weinerová

Odborná poradní a konzultační skupina:

Ass. Prof. Mag. Dr. Dieter Halwachs; PhDr. PaedDr. Karol Janas, Ph.D.; Mgr. et Mgr. Petr Lhotka;
Mgr. Marta Miklušáková; Mgr. Kamila Mrázková; prof. Ctibor Nečas, Doc. PhDr. Jiří Nekvapil, CSc.

Sazba: Petr Teichman

Obálka: Daniela Kramerová s použitím fotografií sbírkových předmětů
z Fondu textilu Muzea romské kultury

Tisk: PBtisk, Příbram

Produkcí zajišťuje nakladatelství G plus G, s.r.o.,

Plavecká 14, 128 00 Praha 2

tel: 222 588 001, e-mail: gplusg@gplusg.cz, www.gplusg.cz

Náklad: 600 ks

Doporučená cena: 160 Kč

Roční předplatné: 320 Kč (včetně poštovného a balného)

ISSN 1210-8545

Evidenční číslo podle tiskového zákona: MK ČR E 6882

Nevyžádané rukopisy a fotografie se nevracejí. Obsah zveřejněných polemických článků
nemusí být totožný se stanoviskem redakce. Podávání novinových zásilek povoleno

Ředitelstvím pošt Praha č.j. NP 1360/1994 ze dne 24.6.1994.